

Dünya İnsan Bilimleri Dergisi

World Journal of Human Sciences

ISSN: 2717-6665

Ocak 2023

Cilt/Volume: 2023

Sayı/Issue: 1

Türklerin İslamiyete Geçiş Süreci ve Etkili Olan Faktörler

The Transition Of Turks To Islam And Its Effective Factors

Atanur Sarıoğlu*

Özet

Türkler, yüzyıllar boyunca Orta Asya bozkırlarında kendilerine has bir medeniyet kurarak yaşamlarını idame ettirmiş bir topluluktur. Kurdukları medeniyet içerisinde kendi dini değerlerinin yanı sıra muhtelif gelenek ve görenekler ortaya koyarak, bunlara sıkı sıkıya bağlı olmuşlardır. Türk topluluklarının aynı dönemde birbirlerinden bağımsız olarak benimsedikleri dinler olduğu bilinmektedir. Genel olarak bilinen Gök-Tengri dininin yanı sıra bazı Türk boylarının Şamanizm, Totemizm, Budizm ve Maniheizm gibi geleneksel inanç sistemlerini de benimsedikleri görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise Çin, Arap ve İbrani milletlerinden etkilenerek farklı dinleri de tanıma fırsatı bulmuşlardır. Tabii ki bunun genel nedeni, Orta Asya'da yaşayan göçebe Türk topluluklarının uzun yıllar bölgelerindeki diğer etnik unsurlar ile ilişki kurmaları, onların çeşitli dini inançları ve yaşam tarzlarından etkilenmeleri, yayıldıkları coğrafyanın etkisi olarak da görülmektedir. Ancak bu durum Türk topluluklarının sadece göçebe bir yaşam tarzına bağlı olmaları ile açıklanamaz. Din değiştirme gibi karmaşık bir olgunun tek bir nedene bağlı olarak incelenmesi birçok eksikliği beraberinde getirmektedir. Kendi gelenek ve göreneklerine bağlı bir toplum olan Türklerin din değiştirme süreçleri hem karmaşık hem de birçok faktörün etkisiyle olmuştur. Türk topluluklarının göçebe yaşam tarzını benimsemesi ve bu vasıta ile dünyadaki medeniyetlere bakış açılarının kapalı toplumlara oranla daha geniş olması farklı düşüncelerin medeniyetlerinde vücut

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Öğr., Millî Eğitim Bakanlığı, atanur55@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3738-3725.

Atıf/Citation: Sarıoğlu, A. (2023). Türklerin İslamiyete Geçiş Süreci ve Etkili Olan Faktörler. *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*. 2023 (1), 87-110.

Geliş/Received: 26.09.2022**Kabul/Accepted:** 01.12.2022

bulmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Türklerin yaşadıkları coğrafyanın stratejik öneminden kaynaklı olarak ilişki içerisinde oldukları toplumların etkisinde kalmaları ve farklı medeniyetler ile çeşitli vesileler (savaş, ticaret, akrabalık kurma, paralı askerlik...vs.) vasıtasıyla bağ kurmaları çok farklı dinleri tanıyıp benimsemelerine neden olmuştur.

Türklerin İslamiyet'i kabulü süreci, günümüzde farklı ideolojik yaklaşımlardan kaynaklı olarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmada bahsi geçen konu dönemsel olarak ele alınmış, çeşitli kaynakların ışığında farklı etkenlerden yola çıkılarak değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, İslamiyet, Orta Asya, Din, Medeniyet.

Abstract

The Turks are a community that has survived by establishing a unique civilization in the steppes of Central Asia for centuries. In the civilization they founded, they put forward various traditions and customs as well as their own religious values and adhered to them tightly. It is known that Turkish communities had religions that they adopted independently of each other in the same period. In addition to the generally known Gök-Tengri religion, it is seen that some Turkish tribes also adopted traditional belief systems such as Shamanism, Totemism, Buddhism and Manichaeism. In later periods, they had the opportunity to get to know different religions by being influenced by Chinese, Arab and Hebrew nations. Of course, the general reason for this is that the nomadic Turkish communities living in Central Asia have been in contact with other ethnic elements in their region for many years, they are affected by their various religious beliefs and lifestyles, and the effect of the geography they spread. However, this situation cannot be explained by the fact that Turkish communities are only dependent on a nomadic lifestyle. Examining a complex phenomenon such as conversion based on a single reason brings many deficiencies. The conversion processes of the Turks, who are a society that adheres to their own traditions and customs, have been both complex and under the influence of many factors. The adoption of the nomadic lifestyle of Turkish communities and the fact that their perspectives on civilizations in the world are broader than those of closed societies have enabled different ideas to be embodied in their civilizations. At the same time, due to the strategic importance of the geography they live in the Turks being under the influence of the societies they are in contact with and establishing bonds with different civilizations through various means (war, trade, kinship, mercenary service, etc.) caused them to recognize and adopt very different religions.

The process of 'Turks' acceptance of Islam is tried to be explained today as a result of different ideological approaches. In this study, the aforementioned subject has been dealt with periodically, and it has been tried to be addressed by starting from different factors in the light of various sources.

Keywords: Turks, Islam, Central Asia, Religion, Civilization.

Giriş

Türk tarihinin ortaya çıkmasında ve olgunlaşmasında Türklerin çeşitli inançlara sahip olmasının büyük rolü bulunmaktadır. Türk tarihinin her kırılma anında varlığını hissettiren din, eski Türk tarih ve medeniyetinin vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Kaldı ki dünya üzerinde var olan tüm medeniyetler arasında Türkler kadar din değiştiren, yaşadığı çevreye ve döneme göre çeşitli değişimlere ayak uydurmayı başaran başka bir millet olmamıştır (Kafesoğlu, 1995: 63-64). Türklerin İslamiyet’i kabul süreci oldukça karmaşık bir olgudur. Türkler, dünyanın birçok bölgesinde hakimiyet kurmuş büyük ve geniş bir toplumdur. Bu denli büyük bir toplumun geniş kitleler halinde İslamiyet’i kabul etmesinin pek çok etkene bağlı olarak gerçekleştiği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Türklerin İslamiyet’i kabul sürecini ve etkenlerini üç ana başlıkta değerlendirebiliriz. Birincisi, “*Tarih boyutu*” olarak sınıflandırabileceğimiz Türkler arasında yaygın olan çeşitli dinlerin nasıl benimsendiği, yayıldığı ve sonraki yüzyıllarda aldığı biçimdir. İkincisi “*Kültürel etki boyutu*”dur. Bu grupta ele alınması gereken konular ise Türklerin benimsediği çeşitli dinlerin Türk topluluklarında bıraktığı sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları ile hayatları üzerinde bıraktığı izler ve meydana getirdiği değişimlerdir. Üçüncüsü ise “*Aktüel boyutu*”, yani bu dinlerin toplum üzerindeki etkilerinin halihazırdaki durumları ve geçirdikleri değişimleri kapsamaktadır (Ocak, 2003: 15). Özellikle kültürel boyutu ile ele alındığında dahi Türklerin din değiştirme sürecinde pek çok etkenin ve değişimin olduğu görülmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Dinlerin geçmişten bugüne Türk devlet, hâkimiyet ve siyaset anlayışındaki etkileri, toplumsal ve hukuki yapıya etkileri, ekonomik hayattaki etkileri, bilim ve düşünce hayatına etkileri, dil ve edebiyata olan etkileri, sanat anlayışına ve faaliyetlerine etkileri, folklor alanına etkileri (Ocak, 2003: 16). Her ne kadar günümüze kadar gelen anlayışlar içerisinde genel olarak yaygın olan “Türklerin eski inanışlarına benzerliği nedeni” veya “zorlama yoluyla İslamiyet’i kabulü” şeklindeki iki görüş bulunsa da aslında bu süreç içerisinde pek çok değişken ve etkenlerin olduğu görülmektedir. Bu değişkenleri süreç içerisinde değerlendirmek için öncelikle Türklerin eski dini inançları, İslamiyet’in doğuşundan itibaren geçirdiği evreler ve diğer milletlerle olan ilişkileri, Türklerin dinlere bakış açıları ve Türk topluluklarının kendi dışında milletlerle kurduğu siyasi, sosyal, kültürel ve ticari faaliyetleri ortaya konulmalıdır. Bu durum hem İslamiyet öncesi Türk tarihine hem de İslam tarihine kapsamlı bir bakış gerektirmektedir. Bu çalışmada Türklerin İslamiyet’e geçiş süreci ve bu süreç içerisinde İslamiyet’in geçirdiği evrelere göre ortaya çıkan faktörler genel olarak değerlendirilecektir.

1. İslamiyet Öncesi Türklerde Din

Orta Asya Türklerin ana yurdudur. Orta Asya bozkırları; güneyde Himalaya Dağ silsilesi, kuzeyde Altay-Sayan Dağları ve Baykal Gölü, batıda Hazar Denizi, doğuda ise Kadırgan Dağları ile çevrilidir. Bölgenin doğusunda yüksek dağlar ve yaylalar, batısında göller ve geniş ovalar bulunmaktadır. Türkler, MÖ. 2.000’li yıllara kadar Altay-Sayan Dağları’nın kuzeybatısında yaşamaktaydılar. Aynı dönemin ortalarına doğru ise Hazar Denizi ile Aral Gölü’nün kuzeyindeki bozkırlara yayılmışlardır. Bölgede bulunan arkeolojik kalıntılar neticesinde bölgedeki en eski medeniyetin Anav Kültürü (MÖ. 4.500-MÖ. 1000 arası) olduğu saptanmıştır. Daha sonra sırasıyla Afanasyevo (MÖ. 2.500-MÖ. 1.700), Andronovo (MÖ. 1.700-MÖ. 1.200), Karasuk (MÖ. 2.000 sonu ile MÖ. 400 arası) ve Tagar (MÖ. 700 ile 200 arası) kültürlerinin izlerine rastlanmıştır. (Deliorman, 2010: 12-14). Türkler tarihlerindeki en büyük değişimi bozkır kültürünü benimseyip göçebe hayata geçerek yapmışlardır. Bu vesileyle avcı ve toplayıcı kültürden yetiştiricilik kültürüne, ren geyiği kültüründen at kültürüne geçiş yapmışlardır (Roux, 2015: 54). Özellikle at kültürünü benimsemeleri ile Türklerin hayat felsefeleri ve yaşam tarzları değişmiş, kapalı bir toplum yapısından yayılcı bir toplum yapısına geçiş görüşü hâkim olmaya başlamıştır. Bu durum, çerçevesinde yaşayan diğer milletlerle mücadele içerisine girmesine neden olmuştur. Bu mücadeleler ve yeni kurulan ilişkiler Türk topluluklarının dünya üzerindeki gelişmelerden ve değişikliklerden haberdar olmasını sağlamıştır. Tabii ki bu doğrultuda yeni inanç sistemleri ile tanışmaya ve bunları benimsemeye başlamışlardır. İslam öncesinde Proto-Türkler, genel olarak çadır kültürüne bağlı sade bir yaşam tarzları bulunmaktaydı. Bundan dolayıdır ki din ve mezhep işleriyle çok fazla ilgilenmemiş, sonradan İslamiyet’i kabul ettikleri halde kendi milli geleneklerini devam ettirmişlerdir. Bu doğrultuda yaşam tarzlarında herhangi bir değişiklik yapmamışlardır (Bozkuş, 1998: 412). Ancak zaman içerisinde benimsedikleri İslam dinini kendi kültürlerine empoze etmeyi başararak ortaya bir Türk-İslam kimliği çıkarmışlardır.

İslam öncesi Türklerde dini inanç sistemlerinde bir bütünlük olduğu söylenemez. Yaşadıkları Orta Asya ve çevresinde inanç anlamında tam bir çeşitlilik bulunmaktaydı (Bozkuş, 1998: 409). Proto-Türk toplulukları idarecileri olan kağan ve önde gelen kişiler ile kutsal saydıkları atalarının mağarasında ayinlere katılırlardı. Bu mağaranın Moğolistan’da bulunan Ötüken ormanlarının yer aldığı dağlarda yer alma ihtimali bulunmaktadır (Findley, 2008: 52). Türk din tarihinin metodolojik incelenmesinde G. Mensching ve J. Wach’ın ifade ettikleri ikili din tasnifini dikkate almak gerekmektedir. Söz konusu ikili din tasnifini Türklerdeki din değişim sürecine uyarladığımızda iki dönem karşımıza çıkmaktadır. Birinci dönem “*Geleneksel*

Türk Dini”, ikinci dönem ise “*Evrensel Dinler*” safhası olarak görülmektedir (Güngör, 2002: 261). Türklerin yayıldığı Orta Asya coğrafyasında pek çok inanç sistemi mevcuttu. Bunların başında bilinen en eski Türk dini olan Gök-Tengri gelmekteydi. Yine Çin ve diğer Orta Asya halklarının benimsediği Şamanizm, Budizm, Taoizm, Maniheizm, Mazdeizm (Zerdüştlük) ve Konfüçyüsçülük bunların başlıcalarıydı (Candan, 2008: 15). Türkler, İslam dinine girmeden önce tarih boyunca bu geleneksel dini inançları benimsemekle birlikte evrensel nitelikte olan Hıristiyanlık ve Musevilik dinine inandıkları bilinmektedir (Kitapçı, 1988: 56-68). Aynı dönemde yaşamış olan Türk topluluklarının farklı dinlere mensup oldukları görülmektedir. Örneğin; Doğuda Uygurlar Maniheizm’i, kuzeyde Hazarlar Museviliği ve batıda Tuna Bulgarları ise Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmişlerdir (Turan, 1999: 142). Bunların yanında İslamiyet öncesi geleneksel dinler olan Şamanizm, Totemizm ve Naturizm gibi inanç sistemlerini de benimsemişlerdir (Sencer, 1999: 29). Yalnız bu inanç sistemleri üzerine yapılan son dönem çalışmalarda bunların bir din olmalarının ötesinde Türklerin bu inançlara sahip olup olmadıkları tartışma konusu olmuştur.

Türk toplulukları arasında yayılmış olan ve geleneksel inançlardan biri olarak bilinen Şamanizm, Türklerin İslamiyet öncesi mensup oldukları bir din sistemi olarak bilinmektedir (Turan, 2002: 291). Ancak son dönem yapılan araştırmalar göstermektedir ki Şamanizm, aslında sırf Türkler’e has bir inanç sistemi olmayıp, bütün Asya’da yaygın olan bir sihir sistemi olduğu anlaşılmıştır (Kafesoğlu, 2002: 295; Şener, 1996: 9). Şamanizm, eski Türk kültürüne Moğollar vasıtasıyla geçmiştir. Bunu destekleyen en önemli delil ise Moğol istilası öncesi kadar Türk kültür tarihinde Şamanizm’e ait hiçbir kayda rastlanmamasıdır (Bozkuş, 1998: 410). Ziya Gökalp, Türklerin geleneksel dinlerinden birinin Şamanizm olduğunu reddederken geleneksel dinlerinin, Şamanizm veya Totemizm değil “*Toyunizm*” adında başka bir sistem olduğunu iddia etmektedir (Gökalp, 1341 (1925): 25). Son dönemde yapılan çalışmalarda Türkler arasında Totemizm’in de olmadığı yönünde görüşler ortaya atılmıştır. Totemizm’de tapınılan şey, ne hayvan, bitki, insandır; ne de damga veya armadır. Bunların hepsinde bulunan ama hiçbirine karışmayan adsız, kişiliksiz bir güçtür. Totemizm’inde Tanrı mefhumu yoktur (Kafesoğlu, 1999, 285; Ahsen Turan, 2002: 323; Örnek, 1995: 39). Türkler “*kurt*”u ata tanımışlardır (Kafesoğlu, 1999, 285). Bozkurt efsanesi de bu ortamın sonucunda doğmuştur. Fakat “*kurt*”a saygı gösterilmesi, onun totem olduğu anlamına gelmemektedir (Dikici, 2001: 254).

Türkler, disiplinli bir hayat ve toplum düzenine sahip olmalarının yanı sıra gelişmiş gelenekleri nedeniyle “*Tek Tanrı*” düşüncesine çok erken çağlarda erişmişlerdir (Ahsen Turan, 2002: 321). Türk topluluklarının İslamiyet öncesi dini inanç sistemlerinde genel olarak “*Gök-*

Tengri” inancının hâkim olduğu bilinmektedir (Kafesoğlu, 2002: 297). Gök-Tengri, bozkır kavimlerinin inancında tek yaratıcı olarak kabul edilmiş ve sistemin merkezinde yer almıştır (Kafesoğlu, 1999: 308; Kocasavaş, 2002: 326). Gök-Tengri’nin bütün kutsal varlıkların başında sayıldığına, hepsine üstün geldiğine, tam bir iktidar sahibi olduğuna ve semavi bir mahiyete haiz olduğuna inanılmıştır (Memmedov, 2002: 330). Türkler bu yüce varlığı hem “*Gök (Kök)*” hem de “*Tanrı*” anlamı içeren “*Tengri*” kelimesi ile ifade etmişlerdir (Ergin, 2000: 7, 13, 17; Ahsen Turan, 2002: 321). Türklerde sonsuzluğa uzanan, bir Gök-Tengri vardır. Türklerin hakanlık kurması, hakanın tahta geçmesi, Tanrının iradesi ile olur, savaşlarda da onun iradesi ile zafere ulaşılır. Tanrı, insan hayatına müdahale ederdi (Kafesoğlu, 1999, 285). Orhun Kitabeleri’nde Türk kozmogonisini tek cümle ile açıklayan ibare şöyledir: “*Üze Kök-Tenri asra yagız yer kılınukta ekin ara kişi oğlu kılınmış (Üstte mavi gök altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış)*”. Burada Gök-Tengri’nin, gökyüzü olduğu aşikârdır. Türklerde Tanrı anlayışı, manevi tefekkürün en üst seviyesinde idi. Göktürk kitabelerinde Tanrı “*Tanrı gibi Tanrı*” olarak tasvir edilmektedir. İslamiyet’te de Tanrı’nın biçimi tarif edilemez. İslam felsefesinde bu düşünce Tanrı “*Vacib’ül Vücut*” olarak ifade edilir (Doğan, 2002: 311; Kafesoğlu, 2002, 321; Ahsen Turan, 2002: 321). Gökyüzündeki tabii varlıkların büyük rol oynadığı eski halk dinlerinde, özellikle dikkati çeken nokta, bütün eski kavimlerin güneşi, ayı ve yıldızları “*Tanrılar*” olarak tanımaları, fakat bizzat “*gök*” ile ilgilenmemeleridir. Hâlbuki Bozkır Türk dininde, gökyüzü belirtileri güneş, ay ve yıldız değil, sadece “*Gök*”ün sembolleştirildiği tek Tanrı inancını temel kabul etmektedir. Bu surettir ki, “*Gök-Tengri*” dini Türklerle mahsus bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmıştır (Kafesoğlu, 1999: 301).

Budizm, MÖ. 6. yüzyılda Hindistan’da ortaya çıkmış, Hindistan dışına ise MÖ. 3. yüzyılda yayılmaya başlamıştır. Baktriya ve Gandhara’da mekân tutmuş, daha sonra Orta Asya’ya, Çin’e, 372’den sonra da Kore’ye uzanmıştır. Tibet’e yerleşmesi ancak 7. yüzyılda olmuştur (Güngör, 2002: 268). Batı Türkistan’da Zerdüştlük, Maniheizm gibi çok fazla taraftar bulamayan Budizm, Doğu Türkistan’da taraftar bulmayı başarmıştır. Bu bölgedeki Türkler arasında Budizm’in daha çok Mahayana (Uluğ Kölüngü) kolu ile Lamaizm yayılmıştır (Koca, 2016: 249; Ekrem, 2002: 373). Gök-Tengri inancına sahip Hunların bazı boyları 4. yüzyılda Budizm’i kabul ettiği bilinmektedir. Özellikle Doğu Hunları, Çin kültürü içinde erimemek amacı ile Budizm’i benimsemişlerdir. Göktürkler zamanında Buhara ve Belh, Budizm’in merkezi olmuştur. Bu bölgelerde 630’larda Budist mabetler yaygınlık göstermiştir (Güngör, 2002: 269-270). Hatta Bilge Kağan (716-734), Orhun’da etrafı surlar ile çevrili bir şehir yaptırıp içinde Taoizm ve Budizm mabetleri kurdurmak istemişse de veziri Tonyukuk buna şiddetle

karşı çıkararak, “*Bu olmaz!... Eğer etraftı surlarla çevrili şehirler yaparsak kendimizi hapsetmiş oluruz. Buda ve Tao dinleri ise insanlara yumuşaklık ve miskinlik verir. Bu sebeple Türklerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına uygun gelmez. Çinlilerin karşısında mağlup oluruz. Bu nedenle bu mabetleri yapamayız*” demiştir (Ögel, 1971: 177). Bunun üzerine bu düşüncüyü haklı bulan kağan bu fikrinden vazgeçmiştir.

Türkler arasında benimsendiği varsayılan bir diğer inanç sistemi ise Zerdüştilik’tir. Zerdüştilik, bir ateş kültüdür. Bu inanca göre Ahura Mazda’nın sembolü olan ateş, İran kültüründe tapınma objesidir. Halbuki Türklerde ateş, temizlenme aracıdır. Bu sebeple Türklerdeki ateş kültünü Zerdüşti bir unsur olarak kabul etmek yanlış bir düşüncedir. Orta Asya’ya ne zaman geldiğini kesin biçimde tespit etmek güç olmakla birlikte, bu inanç sisteminin kültürel geçiş alanı üzerinde bulunan Türk ülkelerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. İslamiyet öncesi oldukça büyük dini kargaşa içinde bulunan Maverâünnehir’de Zerdüştilik hâkim durumdaydı.

Maniheizm*, 6. yüzyıldan sonra Türk toplulukları arasında yayılma eğilimi göstermiştir. Soğdu tüccar ve rahiplerin bazı faaliyetleri sonucu özellikle Uygur Türkleri arasında geniş bir yayılma alanı bulmuştur. Uygur Hanı Böğü Kağan, 8. yüzyılın ortalarına doğru Uygur Devleti’nin dinini Manihaizm olarak değiştirmiştir (Güngör, 2002: 272-273). Uygurların Maniheizm’i kabul etmelerinde siyasi olayların etkisi olduğu görülmektedir. Güçlü bir kültürel geleneği olan Çin kültürünün Uygurlar üzerindeki etkisi ve Uygur topluluğunu birliğe kavuşturacak bir din ihtiyacı da süreci hızlandırmıştır (Aydın, 1997: 5). Uygur hakanları, Maniheizm sayesinde devletin birlik içinde kalmasını temin etmişlerdir; ancak Maniheizm de Uygurları uzun süre ayakta tutmayı başaramamıştır. Her şeyden ziyade Uygurların benliklerini ve savaşçı özelliklerini kaybetmelerine yol açmıştır. Çin’de ve Uygurlarda etkili olan Maniheizm, 9. yüzyılda Uygur Devleti’nin, Kırgızlar tarafından yıkılması (840) ile birlikte Çin’e doğru kaymış ve daha sonra Çin’de de yasaklanmıştır. Çin’de ve Kırgızlar arasında kabul göremeyen Maniehist Uygurlar, sonradan Moğol egemenliğine girerek hayatlarını devam ettirmişlerdir (Aydın, 1997: 5).

8. yüzyılda Orta Asya bozkırlarında yaşayan bazı Türk toplulukları geleneksel inanç sistemlerini benimsemeye devam ederken daha batıda, Karadeniz ile Hazar Denizi’nin kuzeyindeki bölgede de bulunan Türk topluluklarında durum biraz daha farklıydı. Burada

* Bu inanç sisteminde insanlar; dindar seçkinler, dinleyiciler ve laikler olmak üzere üçe ayrılmaktaydı. Dindarlar için evlenmek, şarap içmek, hayvanları boğazlayıp etlerini yemek ve çalışmak yasaktı. Dinleyiciler ise, evlenebilir, et yiyebilir ve hatta çalışabilirlerdi. Laikler ise, dini emirleri yerine getirmekle yükümlü değildiler. Maniheizm’de dindarlar günde yedi vakit, dinleyiciler dört vakit namaz kılmakla yükümlüdürler.

İslamiyet henüz zayıfken tek tanrı inancına sahip Musevilik ve Hıristiyanlık bu bölgede yaşayan Bulgar ve Hazar toplulukları arasında yaygındı.

Bu dönemde eski Türk geleneklerini sürdüren Hazarlar, uzun bir dönem yukarıda belirttiğimiz inanç sistemlerinden de etkilenmişlerdi. Ancak Bizans ile ilişkilerinin güçlü olması vesilesiyle tek tanrı inancı ile tanışmaya başlamışlardı. Bu dönemde birçok etnik unsuru içinde barındıran Hazar Devleti'nde başka dinleri kabul edenler olmuştu. Hanedan ile iç kabileler, 8. yüzyıl sonu ile 9. yüzyıl başları arasında Museviliği benimsemişlerdi (Findley, 2008: 65-66). Hazar ülkesinde Müslümanlık ve Hıristiyanlık da bilinmekteydi. Bu nedenle Hazarların bir kısmı Hıristiyanlığı, bir kısmı da İslamiyeti kabul etmişlerdir. Coğrafi bakımdan kültürel geçiş yolu üzerinde bulunan Hazarlar, kesin olmamakla birlikte Bulan Hakan döneminde Museviliğin Karay mezhebini kabul etmişlerdir. Museviliği seçmelerinde bölgedeki Sasani, Bizans ve Moğol gibi süper güçler tarafından yutulup, erime, yok olma kaygısının birinci derece rol oynadığı anlaşılmaktadır (Güngör, 2002: 279).

Türklerin Hıristiyanlıkla ilk temaslarının başlangıcı ile ilgili çok fazla netlik olmamasına rağmen çok eskilere dayandığı bilinmektedir. Orta Asya'nın batısında 3. yüzyıldan itibaren yayılma gösteren Hıristiyanlık ile Türklerin ilk tanışma süreçlerinin de bu tarihlere denk geldiği tahmin edilmektedir. Bu tarihten itibaren daha çok doğu kiliseleri ile ilişkilerin artması nedeniyle Hıristiyanlığın Ortodoksluk mezhebi bilinmekteydi. Sasaniler döneminde ortaya çıkan Hıristiyan Nesturilerin ticaret vasıtasıyla İran'a, oradan Orta Asya'ya geçtiği tahmin edilmektedir (Hotman, 2000: 27). Türkler arasında yayılması da bu döneme denk gelmektedir (Güngör, 2002: 274-275). Batıda Hazarların yanı sıra bölgede hakimiyet kuran Tuna Bulgarları da Hıristiyanlık dinini resmi din olarak seçmişlerdir (Yazıcı, 2002: 31). Tuna Bulgarları, Hıristiyanlık dinini benimsedikten sonra Slavlaşmaya başlamış, Türklük özelliklerini ve eski geleneklerini kaybetmişlerdir (Koca, 2016: 61).

Türk topluluklarının göç güzergahı olarak Orta Asya'nın batısındaki kuzey yollarını değil de güney yollarını tercih etmeleri Müslüman Araplarla karşılaşarak İslam dini ile tanışıp kabul benimsenmelerinde etkili olmuştur. Bunun yanı sıra aynı dönemde kuzey yollarını tercih eden Türkler de Hazar Devleti örneğinde olduğu gibi Musevilik dinini benimserken, doğuda kalan Uygurlar ise Maniheizm dinini kabul etmişlerdir. İslamiyet'ten önce Araplarla Türklerin coğrafi olarak herhangi bağlantılarının olmaması birbirleriyle doğrudan bir ilişki içerisine girememelerine neden olmuştur. İslam ordularıyla ilk temasa gelen Türkler, Zerdüştilik, Budizm, Manheizm ve kısmen Nesturi-Hıristiyanlarıydı. İslam dini bunlar arasında çok yavaş ilerlemekteydi (İnan, 2002: 392). Türklerin İslamiyet'e geçişini ve bu süreç içerisinde geçirdiği

evreleri anlamak için kısaca İslamiyet'in Arap Yarımadası'ndan çıkışını analiz etmek gerekmektedir.

2. Türklerin İslamiyet ile Karşılaşması ve Tanıma Süreci

Türk toplulukları, MÖ. 7. yüzyıldan itibaren Derbend yoluyla Kafkasları aşarak Azerbaycan topraklarına yerleşmeye başlamışlardır. Bundan dolayı Derbend (Babül-evbab) “*Türk Kapısı*” adıyla da bilinmektedir (Özaydın, 2002: 239). Bu nedendir ki Türklerle Arapların ilk temas yerleri olarak Kafkaslar bölgesi gösterilebilir. Türklerle Arapların tanışmalarına vesile olan diğer bir bağlantıların ise Arap Yarımadası'nın kuzey sınırında olan Sasaniler, Bizans'a bağlı tampon Arap devletçikleri olan Hire ve Gassaniler vasıtasıyla olduğu görülmektedir (Yazıcı, 2002: 30). Araplarla Türkler bu tarihlerde birbirlerinden haberdar olduklarını Cahiliye dönemi Arap şairlerinin şiirlerindeki Türklerle ilgili şiirlerinden anlayabiliriz (Turan, 2002: 294; Civelek, 2002: 921-935; Özaydın: 2002, 239; Aycan, 2002: 317)*.

Türkler, 7. yüzyılın ortalarından itibaren (Hz. Ömer döneminde gerçekleşen 642 Nihavend Savaşı sonrası) İslam dünyasıyla tanışmaya başlamışlardır. Daha sonra İran'da kurulmuş Müslüman bir devlet olan Sani Devleti'nin yıkılmasıyla başlayan Türk-Arap ilişkileri, sonraki yarım yüzyılı kapsayan bir süreyle karşılıklı çatışmalar içinde geçmiştir (Merçil, 1993: 1). Bununla birlikte Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı'nın hazırlıkları sırasında “*Kubbet'ü Türkiyye*” adı verilen bir Türk çadırında istirahat etmesi, Türk çadırında itikâfa çekilmesi, bu çadırların Arabistan'da da kullanılmakta olduğunu göstermektedir (Civelek, 2002: 926; Yazıcı, 2002: 31). Bu durum, Cahiliye döneminin yanı sıra Hz. Peygamber döneminde Arapların Türkleri tanımaya başladığı düşüncesini doğrulamaktadır.

Cahiliye dönemi Arap şairlerinin Türklerle alakalı çeşitli şiirler yazdıkları, bu şiirlerin dizelerinde Türklerin kahramanlıklarından bahsetmeleri, yine her ne kadar tartışmalı olsa da Türklerle ilgili hadislerde Türklerin askeri özelliklerine işaret etmesi, Araplarla ilk temasın askeri yönde olduğu düşüncesini güçlendirmektedir (Civelek, 2002: 923; Yıldız, 2000: 28; Güngör, Günay, 1999: 230). Yine Türklerle Arapların İslamiyet öncesinde birbirini tanımalarındaki etkenlerden biri de ticari ilişkiler olmuştur. Uzun yıllar bölgenin en önemli ticaret güzergâhı olan İpek Yolu, çeşitli Türk boy ve devletlerinin hâkim oldukları bölgeden geçmekteydi (Kurt, 2002: 281). Ticari kabiliyeti yüksek bir medeniyet olan Arapların Ön Asya'daki ticaret faaliyetleri Türklerle tanışmalarına vesile olmuştur. Bununla birlikte dikkat

* Cahiliye dönemi Arap şairlerinden Hasan b. Hanzala, Şemmah b. Dırar ve Nâbîga ez-Zübyânî'nin eserleri bu durumu kanıtlar niteliktedir.

çeken önemli bir husus ise Arapça'da Türkler için Cahiliye döneminden itibaren daimî olarak “*Türk*” kelimesi kullanılmış olmasıdır (Yazıcı, 2002: 31). Bilindiği gibi Türk adı, 540'lı yıllarda Gök-Türklerle beraber kullanılmaya başlanmış, Arapça'ya da bu dönemde geçmiş olması muhtemeldir (Civelek, 2002: 921).

Hiz. Ömer zamanında gerçekleştirilen fetihlerle birlikte Arap Yarımadası'nın dışına çıkmaya başlayan İslamiyet'in, 642 yılında Nihavend Savaşı sonrasında Türklerin Araplarla kitlesel olarak ilk temaslarını kurmaya başlamasıyla yeni bir etki alanı sağladığı görülmektedir (Kitapçı, 1988: 78-79). Her ne kadar Hiz. Ömer, Arap ordusunun Ceyhun Nehri'ni geçmelerini yasaklamışsa da sonradan bu yasağa uyulmamış ve Arap orduları aşağı Türkistan'a doğru fetih akınlarını sürdürmüşlerdir (Özaydın, 2002: 240)*. Hiz. Osman döneminde İslam Devleti'nde meydana gelen kargaşa ve ihtilafların ardından Hiz. Osman'ın öldürülmesi, Orta Asya'yı etkilemiş, fetihlerin durması yanında Arap ordusu Horasan'dan Toharistan Yabgusu vasıtasıyla atılmıştır (Aycan, 2002: 318). Hiz. Osman'dan sonra İslam Devleti'nin başına geçen Hiz. Ali döneminde yaşanan çalkantılar nedeniyle Orta Asya'nın İslamlaşma sürecinin direk etkilendiği ve yayılmanın geciktiği görülmektedir.

Hiz. Ali'nin öldürülmesinin ardından başlayan Emeviler dönemi ile Orta Asya'da İslamlaşma konusunda bir kırılma anı olduğunu söyleyebiliriz. Yalnız bu kırılma anı Emevilerin, Araplar dışında kalan (mevali) diğer milletlere bakış açısından dolayı toplumsal mayette olumlu tesir etmemiştir. Türklerle Araplar arasındaki ilişkiler, Emeviler döneminde (661-750) de gelişme göstermiş, her ne kadar büyük gruplar halinde olmasa da Emeviler döneminde Türkler İslamiyet'i kabulü devam etmiştir. Ancak bireysel veya küçük toplulukların Müslüman olması şeklinde gerçekleşmiştir (Yazıcı, 2002: 57). Şüphesiz bu yeni dinin Türkler arasında yayılmasını geciktiren en önemli faktör Emevi idarecilerinin, özellikle de Horasan'a gönderilen Emevi valilerinin tutumlarının rolüdür. Çünkü bu devir idarecilerinin, genel olarak İslam'ı “*Cihanşümül*” bir din haline getirme idealinden oldukça da uzak oldukları söylenebilir. Ancak buna rağmen askeri yetenek itibarıyla oldukça güçlü olan Türk topluluklarının Arap ordularında görev aldıkları bilinmektedir. Buna örnek olarak; Emeviler döneminde Irak'ta sürekli devam eden isyan hareketlerine karşı Arap orduları komutanı Ubeydullah b. Ziyad'ın 674 yılında yapmış olduğu Buhara seferinden dönerken yanında 2.000 kişilik okçu grubu ile bazı kıtaları takviye ettiğini kaynaklarda görmekteyiz (Yıldız, 1986: 3-4; Yıldız, 2000: 72).

* Hiz. Ömer Türk ordularıyla karşı karşıya gelecek Müslüman askerlerin kayıplarından endişe ederek “*Keşke Horasan ile aramızda ateşten bir deniz olsaydı*” demiş ve Ceyhun Nehri'ni geçerek fetihlere devam etmek isteyen Ahnef'e “*Sakin nehrin karşı tarafına geçmeyiniz, bulunduğunuz yerde kalınız*” diye haber göndermiştir.

Hatta Ubeydullah, Basra'ya yerleştirdiği Buharalıları Araplarla karışmamaları için “*Buharalılar Caddesi*” denilen bir yer tahsis etmiştir (Şeşen, 2002: 6). Ayrıca Taberi, Kerbela vakasında Reşit el Türkî adında birinden bahsetmektedir. Bu şahıs ile ilgili diğer kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte Ubeydullah'ın Basra'ya yerleştirdiği Buharalı Türklerden birisi olması muhtemeldir (Yıldız, 2000: 72). Ayrıca Ubeydullah b. Ziyad, Horasan valiliği esnasında Buhara ve civarı halkından birçoğunu esir ederek Basra'ya sürmüştür (Günaltay, 1942: 177-205). Emeviler döneminde Türklerin İslamlaşması sürecinde en önemli adımlar Türkistan'ı fetheden Kuteybe b. Müslim, Halife Ömer b. Abdülaziz ve Emevilerin son Maverâünnehir Valisi Nasr b. Seyyar tarafından olmuştur (Apak, 2002: 329). 705-715 yılları arasında Horasan bölgesinin valiliğini yapan Kuteybe b. Müslim, Maverâünnehir'in fethini de tamamlamıştır (Yıldız, 1981: 286). Kuteybe b. Müslim'in faaliyetleri Arapların, bir kan ve ateş kasırgası halinde Türk yurtlarını fethederek, siyasi Arap hâkimiyetini bu bölgeye yerleştirdiği bir dönem olmuştur. Özellikle Buhara ve Semerkand'ın İslamlaşması için yapmış olduğu icraatlar halen tartışma konusudur (Apak, 2002: 325-327; Yıldız, 2000: 72-97; Özaydın, 2002: 244-245; Kurt, 2002: 281-283). Kuteybe b. Müslim'in valiliğinden sonra hilafet merkezinin Aşağı Türkistan valiliği anlamında kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Horasan valileri bu özel durumu Emevi Devleti yıkılıncaya kadar devam ettirmiştir (Kitapçı, 2002: 264-265). Emevi halifesi Süleyman b. Abdülmelik (715-717) ölünce yerine geçen Ömer b. Abdülaziz (717-720) dönemi Emevi tarihi için istisna bir dönem olmuştur. Ömer b. Abdülaziz, iç barışı sağlamak için Haccac zamanından beri sürdürülen Arap olmayanlardan (mevali) haraç ve cizye alınması uygulamasına son vermiştir (Kurt, 2002: 283). Ömer b. Abdülaziz iki yıllık hilafet dönemi, mevali denilen gayrı Arap unsurunun ülkede eşit vatandaş olarak kabul edildiği, yönetim meşruiyetinin sertlik ve şiddet politikasıyla değil; ancak halkın desteğiyle elde edilebileceği görüşüne itibar edildiği tek dönem olmuştur (Apak, 2002: 327). Ömer b. Abdülaziz'in eşitlik politikası Türklerin İslam dini hakkındaki kanaatlerini olumlu yönde etkilemiştir. Onlar ekonomik endişelerle kendilerine ikinci sınıf muamele yapanların bu davranışlarının İslam dininden kaynaklanmadığını görmüştür. Sonuç itibariyle Müslüman olanların sayısı kat kat artmaya başlamıştır. Yalnız bu dönem kısa sürmüş, Ömer b. Abdülaziz'in ölümünü fırsat bilen Emevi idarecileri, yine eski baskıcı yönetime geri dönmüşlerdir. Emeviler, tekrar İslamiyet'in bu bölgede ilerlemesini yavaşlatmayı başarmışlardır. Geniş sınırlara sahip olan Emevi Devleti, Arap olmayan unsurların yaşadığı bölgelerde hâkimiyetlerini pekiştirmek amacıyla onları sindirmek, ezmek ve korkutmak politikasını korkunç bir şekilde tatbik ederek koyu Arapçılık siyasetini gütmeye devam etmişlerdir (Kurt, 2002: 283). Hişâm bin Abdülmelik (724-743)

döneminde henüz Müslüman olmayan Türgiş Hakanlığı'na, İslam'a davet maksadıyla bir elçi gönderildiği rivayeti bulunmaktadır. Rivayete göre Türgiş hakanı, halifenin gönderdiği elçiden İslamiyet ile ilgili bilgi aldıktan sonra askerlerini göstererek, "Askerlerin İslam'ın şartlarını yerine getiremeyeceğini ve Müslüman oldukları takdirde hayatlarının bozulacağını söyler" ve halifenin Müslümanlık teklifini reddeder. (Apak, 2002: 328).

Emevi Devleti, birçok ulusu birleştiren büyük devlet olduğu halde Emevi hanedanın takip ettiği koyu Arap Milliyetçiliği politikası nedeniyle bu milletlerin hepsini devlet hizmetine tam olarak alamamıştır (Yazıcı, 2002: 42). Emevi idarecilerinin İslam'ın yayılmasından çok Arap hakimiyetinin devamlılığına önem vermesi ve Türklere karşı tam bir istila hareketine girişmiş olması, Türklerin İslamiyet'e bakışını olumsuz etkilemiştir. Emevilerin bu siyaseti karşısında Türklerin Araplara karşı kin ve nefreti artmış ve onlar arasında İslamiyet'in yayılması gecikmiştir. Tabii ki Emevilerin Türklere kötü davranmaları, onların sadece ırkçılık politikalarının gereği olmamıştır. Aynı zamanda ekonomik meseleler de önemli bir neden olarak gösterilebilir. Nitekim iyi ekonomik şartlara ve imkânlarla sahip bir bölge olan Maveraünnehir, pek çok istilacı unsurların gözünden kaçmayacak bir yapıya sahipti. Birçok milleti birbirine bağlayan İpek Yolu, Beykent, Buhara ve Semerkant gibi merkezlerden geçerek bölgeyi kat etmekte ve böylece bölgede ekonomik bir dinamizm sağlamaktaydı. Emeviler için bu yolun Arap hakimiyetinde kalması her şeyden daha önemliydi. (Danışmend, 2008: 76-77).

İslam dünyasının iktidarı 750 yılında el değiştirerek Abbasoğullarına (750-1258) geçmiştir. Abbasilerin iktidarı ele geçirmesi, Türklerin İslamiyet'e bakış açıları için yeni bir dönem olmuştur (Kitapçı, 2002: 266). Asıl önemli nokta, Abbasi Hilafeti'nin devletin temel politikasında yaptığı değişikliklerdir. Abbasi ihtilalinin başarıya ulaşmasında şüphesiz ki Emevilerin uyguladığı Arap politikasına karşı tepki etkili olmuştur. Bu nedenle Emevilerden kalma ortaya çıkan idari olumsuzluklar olabildiğince giderilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda kısa bir sürede kendini hissettirerek Türk-Arap ilişkilerinin düzelme süreci hızlanmıştır. Abbasileri iktidara getiren harekette Türklerin de önemli bir yeri vardır (Yazıcı, 2002: 61). Abbasilerin iktidara gelişi ile oluşan siyasi değişikliğin en önemli sonucu, Arap olmayan Müslümanların da yönetimde önemli mevkilere gelme hakkı elde etmeleridir. Bu durum, ilk dönemlerde ihtilalde birinci derecede rol sahibi oldukları anlaşılan İranlıların lehine olmuştur. Ancak bu durum fazla sürmemiş, bir süre sonra Türklerin Abbasi yönetiminde giderek nüfuz sahibi olmaya başladığı dikkati çekmektedir (Günay-Güngör, 1999: 247). Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Abbasiler dönemi siyasi yönetimi iki ana devreye ayırabiliriz. Birincisi, merkezi otoritenin yönetime tek başına hâkim olduğu devredir. İkinci dönem ise 9.

yüzyılın ortalarından itibaren başlayan merkezi otoritenin giderek zayıfladığı, merkezden uzak bölgelerde siyasal kopmaların ortaya çıktığı ve yeni hükümdarlıkların oluştuğu devredir. Türklerin İslam dünyası ile sıkı temaslarının başlaması, Müslümanlığın Türklerin arasında asıl yayılması ve kitleler halinde ihtidaya dönüşmesi de bu ikinci döneme rastlamaktadır (Günay-Güngör, 1999: 262).

Abbasiler, iktidara geldikleri sıralarda Doğu'daki gelişmeler, Türklerin Araplara yaklaşması sonucunu doğurmuştur. Bu yaklaşma, 751 tarihindeki Talas Savaşında* fiilen uygulamaya koyulmuştur (Yıldız, 2000: 58-64). Talas Savaşı, Türk-İslam tarihi açısından olduğu kadar Orta Asya ve dünya tarihi açısından da önemle ele alınması ve sonuçları üzerinde de durulması gereken bir olaydır. Aslında siyasi sebeplerle başlamış olan Talas Savaşı, sonuçları itibariyle ele alındığında ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan çok yönlü bir değişimin habercisi olmuştur. Nitekim bu tarihten itibaren Müslüman Araplarla Türkler arasında barış ve dostane ilişkiler dönemi başlamış, Türklerin zamanla İslam Devleti hizmetine girmeleri ve Müslümanlığın kabulünün hızla artmasını sağlamıştır (Yazıcı, 2002: 37). Abbasi Halifesi Cafer el-Mansur (754-775)'un ordusunda Türk komutanlar görev almaya başlamışlardır. İlk defa Türkleri devlet hizmetinde görevlendiren Halife Mansur olmuştur. Onun, Bağdat'ta Horasan kökenli birlikler için kışlalar yaptırdığı bilinmektedir (Yazıcı, 2002: 44). Halife Mansur, oğlu Mehdi'ye mevaliye iyi davranmasını öğütlemiş, onların isteklerine kulak vermesini ve haklarını korumasını vasiyet etmiştir. Bu vesileyle Türklerle iyi ilişkiler kurma yönündeki tavrını ortaya koymuştur (Günay-Güngör, 1999: 254). Yine Abbasi halifelerinden Harun Reşid (786-809)'in muhafız birliği tamamen Türklerden oluşmaktaydı (Yazıcı, 2002: 44). Harun Reşid'in ölümünden kardeşi Emin ile olan hilafet mücadelesini kazanan Memun Abbasi halifesi olmuştur. Halife Memun (813-833), devlet kadrolarında büyük bir değişikliğe gitmiştir (Özaydın, 2002: 249). Memun'un iktidarı ile birlikte İranlı unsurlar devletin yüksek makamlarını ele geçirmiştir. Memun, İranlıların desteği ile halife olmuştu; veziri Fazl b. Sehl'in etkisi altında takip ettiği İranlı politikasının hatalı olduğunu görmüştür. Bu durumda İranlı unsurların karşısına çıkarabileceği ve onlara itimat edebileceği yeni bir güç odağına ihtiyaç

* Maveraünnehir'de Türk-Arap mücadelelerinin devam ettiği sırada bazı Türk beyleri bu yeni düşmana karşı Çin'den yardım istemişlerdi. Türkistan'da hâkimiyet kurma düşüncesindeki Çin İmparatorluğu, bu daveti fırsat bilerek 747 yılında büyük bir ordu ile batıya doğru ilerlemeye başlamıştır. Ancak Çin'in sert tutumu ve bilhassa Taşkent Beyi Bagatur Tudun'un öldürülmesi, bu sefer de Türkleri Horasan valisi Ebu Müslim'den yardım istemeye sevk etmiştir. Ebu Müslim, yardım teklifini kabul ederek Ziyad b. Salih kumandasındaki bir orduyu Çin kuvvetlerinin üzerine göndermiştir. Türk- Müslüman müttefik kuvvetleri, 751 yılında bugünkü Almaata yakınındaki Talas Nehri kenarında Çin kuvvetleriyle savaşmıştır. Temmuz 751 yılında beş gün devam eden çetin savaşta Çinliler ağır kayıplar vererek savaş meydanını terk etmişlerdir.

duymuştu. Bu durum karşısında Halife Memun, Horasan'da vali iken yakından tanıdığı Türklerin askeri kabiliyetlerini ve devlet idaresindeki tecrübelerini kullanarak İslam Devleti'ndeki otorite boşluğunu doldurma yolunu seçmiştir (Yıldız, 2000: 89-93). Memun halifeliğinin son yıllarında düzenli bir şekilde Türk ülkelerinden ücretli Türk askerleri getirtmeye başlamıştır (Yıldız, 2000: 107).

Abbasi ordusu ve yönetiminde etkili olmaya başlayan Türkler, Babası Abbasi Halifesi Harun Reşid, annesi Türk asıllı cariye olan Meride'nin oğlu Mutasım el-Billah'ın (833-842) hilafete geçişinde etkili olmuşlardır. Mutasım'ın Abbasi halifesi olmasından sonra on binlerce Türk ana yurtlarını terk ederek İslam ordularına katılmıştır. Mutasım, Türk komutanları hilafetin odak noktası haline getirmiş; hatta Arap ordusunun başına Afşin, Buğa, İşnas, İtah, Ferganalı Ömer gibi Türk kumandalarını koymuştur. Komutanlığını Türklerin yaptığı bu ordu ile İran'da ortaya çıkan Babek İsyanı'nı bastırarak, Bizans'a karşı yaptığı Anadolu seferinde de Amûrriye şehrini fethetmiştir (Yazıcı, 2002: 45; Turan, 1999: 145). Mutasım, başkentte sayıları çok fazla artan Türklerin yerli halkla yaşadığı uyum sorunu nedeniyle 836'da Bağdat'ı terk ederek, Türkler için özel olarak kurdurduğu "Samarra" şehrine yerleşmiştir (Yıldız, 2000: 108-109). Abbasi Devleti'nde Türkler imtiyazlı bir konuma ulaşarak, doğrudan halife üzerinde etkileri artmaya başlamıştır. Bununla birlikte 847 yılında Abbasi halifesi olan Mütevekkil döneminde (847-861) İranlılara ve Şii'lere karşı yürütülen şiddet siyaseti ile birlikte Türklerin Arap ordusundaki nüfuzu daha da artmıştır. Bu durum sonraki dönemlerde İslam Devleti'nin birçok alanında devlet işlerinde Türklerin sözü geçmeye başlamış, halifelerin tayin edilmesi dahi Türk komutanlarının desteğine bağlı olmuştur. Hatta veraset hakkını yitirmekten korkan Mütevekkil'in büyük oğlu Muntasır, anlaştığı Türk komutanlarına 861 yılında babasını öldürtmüştür (Cahen, 2000: 192). 892 yılına kadar Türk nüfusunun yoğun yaşadığı Samarra'nın Mu'temid döneminde (870-892) terk edilerek Bağdat'a dönülmesi, Türklerin devlet kademelerindeki ağırlıklarını kaybetmelerine neden olsa da bu durumun sürekliliği olmamıştır (Cahen, 2000: 192-193). Mu'tezid (892-902) ve Muktefi (902-908) dönemlerinde iç ve dış siyasette kazanılan başarılar halifelerin Türk komutanlar karşısında güçlerini artırmıştır. Ancak Muktedir döneminde (908-929) durum yeniden bozulmuş ve Türklerin etkisi tekrar kendini göstermeye başlamıştır (Yazıcı, 2002: 46).

Arap Yarımadası'nda bu gelişmeler yaşanırken İtil (Volga) Nehri kıyısında yaşayan İtil Bulgarları, İslamiyet'i kitlesel olarak kabul eden ilk Türk topluluğu olmuştur (920-921) (Kafesoğlu, 1999: 208). Bir rivayete göre, Bulgar hükümdarı İlteber Almış'ın gördüğü bir rüya üzerine Abbasi halifesi Muktedir'e bir mektup göndererek, İslamiyet'i anlatacak kimselerle

hutbe okunması ve cami yapılması için bir heyet göndermesini istemiştir (Mert, 2021: 669-670). Başka bir rivayete göre ise hastalanıp hayatından ümidini kesmiş olan Bulgar hükümdarının, Bulgar şehrine gelen bir Müslüman gezginin tedavisi sonucunda İslamiyet'i kabul ettiği iddiasıdır (Turan, 1999: 153).

Görüldüğü üzere Arap Yarımadası'ndan Orta Asya'ya doğru yayılma gösteren İslam Devleti'nin zaman içerisinde hakimiyet altına aldığı Türk toplulukları, bu yeni dini benimsemiş, hatta Türkler önemli bir hizmetkar haline gelmişlerdir. Bu durum zamanla Türklerin İslamiyet'i kitleler halinde kabul etmesinin önünü açmış, sonraki dönemlerde kurulan Türk-İslam devletleri vasıtasıyla da İslamiyet'in en büyük koruyuculuğu görevini üstlenmeye başlamışlardır. Türklerin İslamiyet'e geçiş sürecine kadar bir kabile dini olma yolunda ilerleyen İslamiyet, Türklerin İslamiyet'i kabulü ile birlikte yayılma sürecine girmiş, evrensel bir din olarak tarihteki yerini almıştır.

3. İslam Dininin Kabulü ve Türk-İslam Kültürünün Gelişme Süreci

Buraya kadar anlatılan bilgilerden de anlaşılacağı üzere Türkler, yaşadıkları coğrafya itibariyle birçok etnik unsur ve dinlerle etkileşim içerisine girmesine rağmen kendilerine has dini inançlarını da muhafaza etmeyi başarmışlardır. İslamiyet'in doğuşundan itibaren bu yeni din hakkında yeterli derecede bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Günümüzde Türklerin İslamiyet'i kabulüne dair çeşitli ideolojik görüşler bulunmaktadır. Bu ideolojik görüşlerin içerisinde “zorla kabul ettirilmesi” veya “eski dinlerine benzerliği” konusu en çok tartışılanlar arasındadır. Bunlardan bağımsız olarak ortaya çıkan görüşlerden biri de Türklerin askeri özelliklerinin cihat anlayışıyla uyum göstermesi hususunun etkili olduğudur. İslam'da yer alan cihat anlayışı, Türklerin savaşçı ruhlarına ve cihan hâkimiyeti davalarına uygun gelmekteydi. İslam'ın cihat anlayışı geleneksel Türk dinine de uygundu. Türklerde farklı versiyonlarda da olsa ruh inancı, ahiret kavramı, cennet ve cehennem anlayışı, Tanrıya ve ataya kurban adanması gibi olguların İslamiyet dininde de olması Türklerin bu yeni dini kabul etmelerinde önemli bir etken olmuştur. Türklerin İslam dinini seçmesinde keramet sahibi olan ve gaipten haber veren kamlar ile İslam'ın evliya ve mürşitlerinin birbirlerine benzemesi de önemli bir faktör olarak önümüze çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Türk gelenekleri ile İslam dininin ortaya koyduğu nizam ve ahlaki yaklaşımlardaki büyük benzerlik dikkat çekmektedir. Bu hususların Türklerin, inanç ve ideallerine uygun gelen İslam dinine geçişte bir kolaylık sağladığı söylenebilir. Ancak sadece buradan hareketle İslamiyet'teki cihat ve şehit olmaya verilen müjdelere dayanarak Müslüman olduklarını söylemek yeterli değildir. Diğer bir görüş ise Türk töresinin İslam ahlakına uygun olduğu kanaatidir. Bu görüşü destekleyen en önemli etken ise Türk

geleneklerinin İslam ahlakına uygunluğu sonucunda Türkler arasında tasavvuf kültürünün güçlenmesidir. Hatta Türklerin en yoğun yaşadığı Horasan, tasavvuf kültürünün başlıca merkezlerinden biri olmuştur. Günümüzde de kabul gören en yaygın görüş ise Gök-Tengri dini ile İslamiyet arasındaki tek yaratıcı inancının benzerlik göstermesi düşüncesidir (Mert, 2021: 663-664).

Türklerin arasında İslamiyet'in yayılması sürecini etkileyen en önemli faktörlerden birisi de İslamiyet'i kabul etmiş olan Türk topluluklarının ilk Türk-İslam devletlerini kurarak gelişme göstermeleridir. Özellikle Orta Asya'nın batısında kurulan Müslüman Samani Devleti ile olan mücadeleler sonrasında bölgeye hâkim Müslüman Türk beyleri ilk siyasi oluşumlarını kurmasının bu süreçte önemli bir rolü bulunmaktadır (Turan, 2002: 295). Bu bölgelere İslamiyet, askeri seferler, ticari münasebetler ve derviş ile Sufilerin faaliyetleri vasıtasıyla girmiş ve yerleşmiştir (Demirci, 2002: 491). Bölgeye hâkim olan Samani emirlerinin Seyhun'un ötesindeki ülkelere karşı yaptığı askeri seferler sonucunda Maverâünnehir bölgesinin İslamiyet'e geçişi hızlanmıştır (Turan, 2002: 295).

İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasında Sufiliğin de önemli bir yeri vardır (Günay, Güngör, 1999: 256). Türk-İslam tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Karahanlı Devleti hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabul etmesinde de sufiliğin etkisi göz ardı edilemez. Satuk Buğra'nın amcası olan Karahanlı Hükümdarı Oğucak, Samani Devleti'ndeki kargaşadan faydalanmak amacıyla asi bir Samani şehzadesine ülkesinde sığınma izni vermiştir. Müslüman olan şehzade ve beraberindeki İslam sufilerinin verdiği vaazlar sonucunda Satuk Buğra Han'ın Müslüman olduğu rivayet edilmektedir. Satuk Buğra, sonradan amcasına karşı yaptığı iktidar mücadelesini kazanarak Batı Karahanlıların İslam dinini kabul etmelerini sağlamıştır. Karahanlı Devleti'nin hakanı olan Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabulü, İslam dininin Türkler arasında yayılmasında bir milat olarak kabul edilmektedir (Kitapçı, 2000: 267). Onun hayatı ve İslam uğruna yaptığı mücadeleler, "*Satuk Buğra Han Destanı*" adıyla derlenmiştir. Karahanlı Devleti'nin bu ilk Müslüman hükümdarının İslamiyet'i kabul etmesi, Türklerin Müslümanlığa hızla geçişlerinde önemli bir dönüm noktasıdır. Hakanların, beylerin veya öteki önderlerin İslam dinini benimsemeleri, halkın da onların yolundan gitmelerinde etkili olmuştur. (Yazıcı, 2002: 65; Kitapçı, 2000: 267; Özaydın, 2002: 257). Karahanlılar döneminde Türk-İslam kültürü ve medeniyetinin temelleri atıldığı gibi, İslam medeniyeti içerisinde Arap ve İran unsurunun yanı sıra Türk unsuru da ağırlığını hissettirerek kendini göstermeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren, Türkistan'da çok sayıda cami, medrese, kervansaray, hastane ve benzeri dini-sosyal müesseseler yapılmıştır. Kaşgar, Balasagun,

Koçgar, Talas, Semerkand ve Buhara Karahanlılar döneminde Türk-İslam kültürünün merkezleri hüviyetine bürünmüştür (Günay, Güngör, 1999: 306). Karahanlılar döneminde tasavvuf, kurulan tarikatlar vasıtasıyla organize edilip sistemleşmek suretiyle geniş halk kitlelerine yayılmaya başlamıştır. Karahanlılar Sünni olmalarına rağmen, diğer Müslüman yönetimler ve çevrelere oranla Sufiliğe de sıcak bakmışlardır (Demirci, 2002: 491; Özaydın, 2002: 255). Türk tasavvuf hareketinin öncülerinden olan ve Sufiliğin Türklerin arasında yer tutmasında anahtar rolü oynayan Hoca Ahmet Yesevi, Yesevîlik tarikatının kurucusu olarak Karahanlıların hâkimiyeti altındaki bölgelerde yaşamış, bu düşüncenin diğer Türkler arasında yayılmasında büyük rol oynamıştır (Sarıkaya, 2002: 504; Günay-Güngör, 1999: 307-309).

Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasını hızlandıran diğer devlet ise İlk Türk-İslam devletleri içerisinde önemli bir konuma sahip bulunan Gazneliler'dir. Gazneliler, iki yüzyıldan fazla geçirdikleri hâkimiyet dönemlerinde Orta Asya'nın yanı sıra Kuzey Hindistan'da büyük bir güç olarak varlıklarını hissettirmişlerdir. Hâkimiyet altına aldıkları bölgelerde Sünniliğin yayılması için çaba sarf etmişlerdir. Bu faaliyetlerin liderliğini yapan Gazneli Mahmud, 997 yılında tahta çıkmış, Türk ve İslam tarihinin en büyük sultanlarından biri olmuştur. Şiilere karşı Sünni Müslümanlığın hâkimiyet alanını geniş sahalara yaydığı için Bağdat'taki halife tarafından kendisine "Sultan" unvanı verilmiştir (Yazıcı, 2002: 177, Güngör, 1999: 75).

Türklerin tek tek veya küçük aileler halinde hilafet hizmetine girmeleri bir yana bırakılırsa, Türk-İslam Devleti Karahanlılar dönemi bu geçişin devlet seviyesindeki evresini teşkil etmektedir. Orta Asya'da halkı büyük oranda Türk olan bir sahada kurulduğu için siyasi, toplumsal ve hukuki yönden Türk olan bu devlet, dini açıdan İslamiyet'i temsil etmekle Türk-İslam cemaati tipine doğru köprü vazifesini görmüştür. İslamiyet'i kabul eden Türkler, bu dine yalnızca asker olarak hizmet etmiş değillerdir. Müslüman Türkler siyasi, idari ve ilmi alanlarda da önemli başarılarla imza atmışlardır. Nitekim önceleri Arapların, sonra İranlıların ve İslamiyet'i benimsemiş bütün milletlerin kaynağını İslam'dan alarak geliştirdikleri İslam kültür ve medeniyetinde Türklerin de inkâr edilemeyecek ölçüde katkıları bulunmaktadır. Bu gelişim sürecinin Selçuklularla tamamlandığı görülmektedir. (Kafesoğlu, 1999: 356; Yazıcı, 2002: 68).

İslam dininin Türkler arasında en üst düzeylere çıkması hiç şüphesiz Selçuklular dönemidir. 985 yılından itibaren göçebe ve çadır hayatı sürdüren kalabalık Türk topluluğunun İslamiyet'i seçtiği bu dönemde Selçuk Bey'in Cend şehrinde İslamiyet'i kabul etmesi, Türk tarihinde bir dönüm noktası olmuştur (Özaydın, 2002: 258). Büyük Selçuklu Devleti, Türk tarihinin akışına yeni bir yön vermiş ve Türklüğü İslam dininin öğretileri ile donatarak yeni ve köklü bir güç kazandırmıştır. Selçuklu damgası, bütün Türk toplulukları ve siyasi

teşekküllerinde, hatta günümüze kadar kurulan tüm Müslüman devletlerde dahi kendisini hissettirmiştir (YAZICI, 2002: 205). Hızla İslamlaşan Türkler, Selçuklu sülalesine mensup büyük şahsiyetlerin etrafında toplanarak öncekilere nispetle çok büyük bir güç olmuşlardır. Bu güç, Doğu Türkistan'dan Marmara ve Akdeniz sahillerine; Kafkas Dağları'ndan Hint Okyanusu'na kadar uzanan büyük bir Türk-İslam İmparatorluğu olan Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Bu imparatorlukla birlikte İslam dünyasının hâkimiyeti artık Türklerin eline geçmiştir (Günay-Güngör, 1999: 317).

İslam kültürü ile tanışmaya başlayan Türkler, aslında ilk olarak Şii eğilimli İranlılarla temas kurmuşlardır. Buna rağmen İslamiyet'i seçen Türklerin büyük çoğunluğu Sünni mezhepleri benimsediği görülmektedir. Bunun en önemli sebebi ise İran geleneklerine pek uymayan Sünniliğin Türk düşünce yapısına daha uygun düşen bir içeriği ihtiva etmesiydi. Türkler, Sünniliğin dört mezhebinden biri olan "*Hanefilik*" mezhebini benimsemişlerdir. Bunun en önemli sebebi, bu mezhebin iradeyi tanıyarak akıl yoluyla delillendirmeyi caiz görmesi ve bazı hukuki esaslarının Türk olduğu bilinen Semerkandlı Maturidi tarafından Maverâünnehir'deki Türk çevresinde işlenmiş bulunmasıydı. Dolayısıyla Hanefiliğin, İslami hukuk düzenin zaman ve şartların gerektirdiği şekilde uydurmayı mümkün kılmak, daha gerçekçi ve uygulanabilirlik düzeyi yüksek bir durumu (Kafesoğlu, 1999: 377; Sarıkaya, 2002: 499-500).

Türkler, İslamiyet'i kabul etmekle birlikte bu dini zaman içerisinde kendi milli dinleri haline getirirken savaşçılık özelliklerini İslam'ın cihat ruhu ile de bağdaştırmayı başarmışlardır. Oğuz Türkleri, İslamiyet'i kabul etmeden önce batıya yerleşmeleri halinde Hıristiyanlaşarak milli kimliklerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirlerdi. Kaldı ki bunun Peçenekler, Kıpçaklar, Uzlar, Bulgarlar ve Macarlar örneği yaşanmıştı. Türkler, İslam'ı benimseyerek hem siyasi inisiyatifi ellerine geçirmişler hem de kendi milli kimlikleri ile sentezleyerek onu koruma imkânına kavuşmuşlardı. Bu vesileyle Türklerin ihtiyaç duyduğu cihanşümül hakimiyeti ile İslamiyet'in arayış içerisinde olduğu yayılma anlayışı bir kültürde birleşmiş, bunun sonucunda Türkler, Türk-İslam birliği adı altında daha da güçlenerek yok olmaktan kurtulmuşlardır. Bu durum İslam âlemi için de olumlu bir seyir takip etmiştir. Türklerin Müslüman olmasıyla birlikte İslam âlemi taze bir kan ve can bulmuştur. Nitekim Selçuklu idaresinde Türk hâkimiyeti başlamadan önce İslam dünyası iç ve dış buhranlara düşmüş ve büyük tehlikelerle karşılaşmıştı. İslam medeniyeti ilim, kültür, felsefe ve teknik gibi birçok alanda kendisini muhafaza etmesine rağmen Müslümanların can güvenliği halen büyük bir sorundu. Bu dönemde İslam âleminde yaşanan mezhep ayrılıkları, fikir çatışmalarından çıkıp bir nifak silsilesine dönüşmüş;

İslamiyet’i ve kurduğu nizamı yıkıcı bir vaziyet almıştı. Özellikle 9. yüzyılda patlak veren Bâbek hareketi, 10. yüzyılda Aşağı Irak’ta ortaya çıkan Karmatiler, Sasaniler zamanında Mazdak doktrini bu dönemde İslamiyet’i tehdit eden unsurlar arasındaydı (Turan, 1999: 170-171).

10. yüzyıl, Türklerin kitleler halinde İslamiyet’i kabul ettikleri ve ilk Türk-İslam devletlerinin kurulmaya başladığı bir dönemdi. Bunun yanı sıra İslam medeniyetinin zirveye ulaşmış, durgunluk içerisine girdiği bir devreydi. İslam Devleti, çok geniş sınırlara ulaşmasına rağmen devletin bu sınırları koruyacak, ülke içerisindeki asayiş ve düzeni sağlayacak, aynı zamanda da yeni toprakları Müslümanların hizmetine açacak taze bir güce ihtiyacı vardı. Çünkü Arap ve İranlı unsurlar artık enerjilerini büyük ölçüde kaybetmişlerdi. İslam dinini kabul eden Türkler, bütün İslam âlemini ihtiyaç duyduğu bu hizmetleri üstlenmişlerdir (Yazıcı, 2002: 66-67).

Sonuç

Türklerin nasıl Müslüman oldukları meselesi öteden beri tartışma konusu olmuş, ancak hala açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu durum Türk sosyal bilimciliği ve tarihçiliği açısından önemli bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumların bir dinden başka bir dine geçişi yalnız o toplumun dini hayatının değil, aynı zamanda bütün sosyal ve kültürel yaşam tarzının değişmesi demektir. Türklerde de din değişikliği, sosyal ve kültürel manada birçok değişimin habercisi olduğunu göstermektedir.

İslamiyet öncesi Türk topluluklarının gerek geleneksel gerekse evrensel olsun aynı dönemde çok farklı dinleri benimsemiş olmaları kendi aralarında bir din birliği olmadığını göstermektedir. Hatta Türklerin İslamiyet’i kabulü, diğer dinlerin Türkler arasında yaygınlaşmasıyla aynı döneme rastlaması da dikkat çekmektedir. Türkler, İslamiyet öncesinde pek çok dini benimsemiş olmalarına rağmen inanç ve düşünce dünyalarında İslamiyet, en önemli yeri teşkil etmiştir. Bunun nedeni, Türklerin yaşayışlarında olduğu gibi karakterlerinde ve fikirlerinde, günümüz ifadesiyle hep özgürlükçü ve demokratik yaşam arzusunun hâkim olduğu söylenebilir. Türklerin büyük kitleler halinde İslamiyet’i kabulü 9. yüzyılın ortaları 10. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Ancak Türklerin daha Hz. Muhammed döneminden itibaren İslamiyet ile tanışmaya başlamalarına rağmen bu tarihlere kadar İslamiyet’e temkinli yaklaşımlarının çeşitli sebepleri görülmektedir. Türklerin Emeviler döneminde, karakterlerine, gelenek ve göreneklerine uygun olan İslam dinine karşı durmalarının nedenlerini Emevi hanedanlığının uyguladıkları yanlış politikalarda görebilmekteyiz. Buna rağmen Türkler, bu

dönemden itibaren ferdi ve ailevi olarak sınırlı kalacak şekilde bu yeni dini benimsemeye başlamışlardır.

Türklerin İslamiyet'i kabul sürecindeki tartışmalardan biri de Türklerin İslam dinine zorla mı yoksa isteyerek mi girdikleri meselesidir. Şüphesiz Türklerin İslamiyet'i kitleler halinde girmeleri kendilerini mevali olarak kabul eden Emeviler döneminde değil de kendilerine her türlü kolaylığı sağlayan ve birçok Türk'ü devletin üst kademelerine getiren Abbasiler döneminde olmuştur. Bu da Türklerin İslamiyet'i isteyerek ve gönüllü bir biçimde tercih ettiklerini göstermektedir.

Türklerin İslamiyet ile “*tanışma dönemi*” olarak nitelendirebileceğimiz İslamiyet'in doğuşundan 10.yüzyıla kadarki dönemi üç kısma ayırmak mümkündür. 751 yılında Talas Savaşı'na kadarki evre, Türklerin gerek ticari gerekse askeri mahiyette İslamiyet ile tanışıp ferdi olarak kabullendiği süreçtir. İkinci evre, Türklerin İslam Devleti içerisinde görevler üstlendikleri hizmet döneminden 868 yılından itibaren siyasi hâkimiyet kurmaya başlamalarına kadar uzanmaktadır. Üçüncü evre ise 868 yılından 10. yüzyılın ortalarına ve devamı itibarıyla bağımsız Türk-İslam devletlerinin görülmeye başladığı tarihlere kadar uzanan zaman dilimini kapsamaktadır. Bu zamandan itibaren ise Türkler arasında İslamiyet'e geçiş, kitleler halinde gerçekleşmiştir. Yine de bu süreçleri Türklerin “Müslümanlıkla temasa geçtikleri, tanıştıkları ve kabule hazırlandıkları dönem” şeklinde en geniş biçimde karakterize etmek uygun düşmektedir.

7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar Türklerin İslamiyet'le ilişkileri hazırlık dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Savaşlar, fetihler, mücadeleler, hizmetler, ticari münasebetler, birlikte veya yan yana yaşayış, vaizler ve Sufilerin gayretleri, Maveraünnehir'de İslam medeniyetinin gelişme göstermesi, ilim, kültür ve ticaret merkezlerinin olgunlaşmaya başlaması gibi birçok etken birleşerek Türklerinde bu yeni dini yeterince tanınmasıyla Türkler, kendi irade ve arzuları ile benimseyecek noktaya gelmişlerdir. Bunun yanı sıra, İslamiyet'in evrenselliği ve medeniyetinin üstünlüğü, Türklerin bu dine girmelerindeki sebeplerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İslamiyet'i kabul eden Türk toplulukları, diğer dinleri benimsemiş olan Türklerin yapamadıklarını yaparak, bu dini kendi kültürünün bir parçası yapmayı başarmış, Türk dünyasına Türk-İslam kültürü adında yeni bir anlayış ve düzen getirmiştir. Türk kültürü ile gelişme gösteren İslamiyet, hızla dünyanın geri kalan kısmına yayılarak varlığını günümüze kadar sürdürmeyi başarmıştır.

Kaynakça

- Apak, A. (2002). Emeviler Dönemi Arap İlişkileri ve Türklerin İslamlaşma Sürecinin Başlangıcı. *Türkler*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 324-335.
- Aycan, İ. (2002). Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri. *Türkler*, 4, Ankara, 317-323.
- Aydın, M. (1997). Türklerin Dini Tarihi Üzerinde Bir Değerlendirme. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, Konya, 3-12.
- Bozkuş, M. (1998). Türklerin İslamiyeti Kabulü ve Alevîliğin Türkler Arasında Yayılması. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, Sivas, 409-418.
- Cahen, C. (2000). *İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar)*. 1, (Çev. Esat Nermi Erendor). Ankara: Bilgi Yayınları.
- Candan, E. (2008). *Türklerin Kültür Kökenleri*. İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları.
- Civelek, Y. (2002). Eski Arapça Kaynaklarda Türkler. *Türkler*, 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 921-935.
- Danişmend, İ. H. (2008). *Türkler Niçin Müslüman Oldu?*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Deliorman, A. (2010). *Osmanlılardan Önce Türkler*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Demirci, M. (2002). Müslüman Türklerde Tasavvuf. *Türkler*, 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 498-508.
- Dikici, A. (2001). Geleneklerin Toplumdaki Yeri ve Önemi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 2, Elâzığ, 251-258.
- Doğan, A. (2002). İslamiyet'ten Önceki Türk İnancına Dair. *Türkler*, 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 305-319.
- Ekrem, E. (2002). Seyahatnamelere göre Göktürklerde Budizm. *Türkler*, 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 358-374.
- Ergin, M. (2000). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Findley, C. V. (2008). *Dünya Tarihinde Türkler*. İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- Gökalp, Z. (1925). *Türk Medeniyet Tarihi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Günaltay, M. Ş. (1942). Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü. *Belleten*, VI, 23-24, Ankara, 177-205.
- Günay Ü., Güngör, H. (1999). *Türk Din Tarihi*. Kayseri: Laçın Yayınları.
- Güngör, E. (1999). *Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Güngör, H. (2002). Eski Türklerde Din ve Düşünce. *Türkler*, 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 261-282.

- Hotman, D. (2000). *Türkler*. 1, (Çev. Mehmet Ali Kayabal). İstanbul: Yeni Gün Yayınları.
- İnan, A. (2002). Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları. *Türkler*, 3, Ankara, 392-399.
- Kafesoğlu, İ. (1995) *Türkler ve Medeniyet*. İstanbul: Hamle Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1999). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2002). Eski Türk Dini. *Türkler*, 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 290-304.
- Kitapçı, Z. (1988). *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*. Konya: Nur Basımevi.
- Kitapçı, Z. (1999). *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- Kitapçı, Z. (2002). Türklerin Müslüman Oluşu. *Türkler*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 263-270.
- Koca, S. (2016). *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Kocasavaş, Y. (2002). Gök Tanrı İnancı. *Türkler*, 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 326-329.
- Kurt, H. (2002). Maverâünnehir'e İslam'ın Girişi. *Türkler*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 279-289.
- Merçil, E. (1993). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Mert, R. (2021). İslam Öncesi Türkler ve Türklerin İslamlaşma Süreci. *Tokat İlmîyat Dergisi*, 9/2 (Aralık), Tokat, 659-678.
- Memmedov, C. B. (2002). Eski Türklerde Gizli Tabiat Kuvvetlerine İnanma (İye İnancı). *Türkler*, 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 330-337.
- Ocak, A. Y. (2003). *Türkler, Türkiye ve İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. 1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Örnek, S. V. (1995). *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Özaydın, A. (2002). Türklerin İslamiyet'i Kabulü. *Türkler*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 239-262.
- Roux, J. P. (2015). *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*. (Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan-Özcan), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Sarıkaya, M. S. (2002). Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri. *Türkler*, 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 498-508.
- Sencer, M. (1999). *Dinin Türk Toplumuna Etkileri Tarihsel Bir Yaklaşım*. İstanbul: Sarmal Yayınevi 1999.
- Şener, C. (1996). *Şamanizm*. İstanbul: Bds Yayınları.
- Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*., Ankara: TTK Yayınları.

- Turan, F. A. (2002). Eski Türklerde Tek Tanrı İnanıcı. *Türkler*, 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 320-325.
- Turan, O. (1999). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi 1*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan, O. (2002). *Türkler ve İslamiyet*. Türkler, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 290-304.
- Yazıcı, N. (2002). *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Yıldız, H. D. (1981). İslamiyet ve Türkler. *Diyanet Dergisi* (Hicret Özel Sayısı), Ankara, 285-315.
- Yıldız, H. D. (1986). Ubeydullah b. Ziyad. *İslam Ansiklopedisi*. XIII, MEB Yayınları, İstanbul, 3-4.
- Yıldız, H. D. (2000). *Türkler ve İslamiyet*. İstanbul: Kamer Yayınları.